

ALBINA AUKSORIŪTĖ

FILOSOFAI R. BYTAUTAS BEI S. ŠALKAUSKIS IR LIETUVIŲ KALBOS NORMALIZACIJA

Šiame straipsnyje bus pabandyta apžvelgti lietuvių kalbos raidos teorines filosofines prielaidas, tiksliau, tai, kaip buvo pradėtas formuoti filosofinis požiūris į lietuvių kalbos, visų pirma jos terminijos, norminimą Lietuvoje. Čia remiamasi Lietuvos filosofų R. Bytauto ir S. Šalkauskio, kurie vieni iš pirmųjų susidomėjo lietuvių kalbos klausimais, darbais. Norėta atskleisti šių filosofų požiūrį į lietuvių kalbą, jos plėtojimą, parodyti jų, kaip filosofų, įnašą į lietuvių kalbos norminimą ir puoselėjimą. Apie R. Bytauto ir S. Šalkauskio filosofines pažiūras yra rašę A. Sverdiolas, A. Šliogeris, R. Plečkaitis, V. Bagdonavičius, B. Genzelis ir kiti. Aptarti ir šių filosofų darbai, kuriuose nagrinėjami lietuvių kalbos klausimai, apie tai rašė K. Gaivenis¹.

XIX a. pabaigoje išsiplėtojo lietuvių nacionalinis išsivadavimo judėjimas, ėmė kilti švietimas, stiprėjo tautinė, iš kaimo kilusi inteligentija. Nors po 1863 m. sukilimo caro valdžia uždraudė lietuvišką spaudą, tačiau amžiaus pabaigoje imta gausiai leisti ir platinti nelegalią lietuvišką periodinę spaudą. 1883—1886 m. Rytų Prūsijoje leidžiamas lietuvių atgimimo laikraštis „Aušra“, kuris slapta gabenamas į Lietuvą. „Aušra“ žadino tautinę sąmonę, kėlė nacionalinio judėjimo uždavinius, suteikė šiam judėjimui tam tikro organizuotumo. Po „Aušros“ tą darbą varė kiti laikraščiai visų pirma „Varpas“, be to, „Šviesa“, „Tėvynės sargas“ ir kt.

1904 m. panaikinamas lietuviškosios spaudos draudimas. Imta plėsti mokyklų tinklą, įvestas gimtosios kalbos mokymas Lietuvos mokyklose, gausėjo periodinės ir neperiodinės spaudos. Pagyvėjus kultūriniam Lietuvos gyvenimui, atkreiptas dėmesys į lietuvių kalbą, suintensyvėjo lietuvių kalbos tyrinėjimas. Ypač palankios sąlygos lietuvių kalbos raidai susidarė sukūrus nepriklausomą Lietuvos valstybę, nes tada lietuvių kalba tapo valstybine ir imta vartoti valdžios įstaigose, kariuomenėje ir kitose srityse, kuriose carizmo laikais visai nebuvo įsileidžiama.

XX a. pradžioje lietuvių kalbos puoselėjimu susirūpino ne vien kalbininkai, bet ir kiti inteligentijos atstovai. Lietuvių kalbos klausimais susidomėjo ir filosofai. Vienas iš pirmųjų lietuvių filosofų, atkreipęs dėmesį į lietuvių kalbą, buvo Romanas Bytautas (1886—1915).

¹ Gaivenis K. Ramūnas Bytautas ir kalbos kultūra // Kalbos kultūra. 1987. Šas. 53. P. 77—79; taip pat jo. Šalkauskio terminologijos teorija // Lietuvių kalbos specialioji leksika: Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1983. T. 22. P. 128—136.

R. Bytautas gimė Drobūkščiuose, Telšių rajone. Pradžios mokyklą jis baigė Kražiuose, mokėsi Permės, o nuo 1897 metų — Vilniaus pirmojoje gimnazijoje. 1905 m. R. Bytautas įstojo į Maskvos universitetą, Fizikos ir matematikos fakultetą, bet po poros mėnesių perėjo į Teisės, o 1907 m. — į Istorijos ir filosofijos fakultetą, kurį baigė 1912 m. aukso medaliu. Jį gavo už 1911 m. parašytą darbą „V. Vunto [W. Wundt] mokslo apie sielos substancijos sąvoką kritika“. R. Bytautas buvo paskirtas prie filosofijos katedros ruošti daktaro laipsniui. 1912—1913 m. jis dirbo vienoje Maskvos gimnazijoje, kur dėstė logiką, psichologiją, lotynų ir rusų kalbas, bet, sveikatai pablogėjus, metė gimnaziją ir išvažiavo gydytis į Italiją, paskui persikėlė į Šveicariją, į Leizeną, kur ir mirė.

R. Bytautas padėjo įkurti „Aušrinės“ žurnalą, bendradarbiavo „Draugijos“ žurnale. Jo filosofinėms pažiūroms turėjo įtakos XIX a. pabaigos—XX a. pradžios rusų ir vokiečių filosofai idealistai. R. Bytautas siūlė papildyti materializmą teleologizmu ir panteizmu, stengėsi derinti materializmą ir idealizmą, laikydamasis psichofizinio paralelizmo principo. Pasak R. Bytauto, pirminiai visatos elementai yra ir materialūs, ir dvasiniai, būties esmė — dvasinė. Ją subjektas galės pažinti, remdamasis savo vidiniu patyrimu, nes būties esmė slypinti sielos monadoje.

Filosofas sprendė tautos esmės, nacijos formavimosi, kalbos klausimus. Svarbiausias tautos gyvavimo ir vienijimosi tikslas — dvasinė kūryba, kurios subjektas — aktyvios saviraiškos siekianti asmenybė. Asmenybės ir visuomenės bei žmonių tarpusavio santykių susvetimėjimą švelninąs asmenybės santykis su tauta.

R. Bytautas savo darbe „Tauta ir tautiška sąmonė“, kalbėdamas apie tautą, jos specifiką, nemažą dėmesį skiria ir kalbai kaip tautos specifikos pamatui. Apibrėždamas tautą, jis rašo: „Tauta yra kuopa žmonių, suvienytų dvasiško tvėrimo interesais, kurie kyla ant pamato bendrinės kalbos, kaip organo kolektyvaus [kolektyvaus — A.A.] (rinktinio) dvasiško veikimo“². Pasak R. Bytauto, kalba yra žmonių dvasiško veikimo pamatas, ant kurio išauga visuomenės organizacija, per kalbą vyksta žmonių dvasiškas bendradarbiavimas. Kalba yra visos tautos kultūros pamatas. Filosofas manė, kad kalbos istorinė raida susijusi su tautos kultūros raida, atspindi tos kultūros ypatumus. Kalboje matome tautos santykį su pasauliu, jos mąstymo būdą, nes „žodžiuose ir jų sujungimų reikšmėse atspindi tautos pažiūros į daiktus, jų privalybes ir santykius [santykius — A.A.]“³. Anot R. Bytauto, kalboje sukaupta tautos istorinė atmintis, kiekviena tauta turi savo ypatingą istorinę patirtį ir ją įkūnija savo kalboje.

Reikia pasakyti, kad R. Bytautas nelaikė kalbos vieninteliu tautiškumo pagrindu. Jis manė, kad tautos savitumą lemia mokslas, filosofija, menas, visos kultūros sritys. Tačiau filosofas pabrėžė tai, kad lietuvių kultūrai kalba yra ypač svarbi. R. Bytautas suprato ir dėmesio kalbai nacionaliniame judėjime svarbumą, nes „žmonių kreipimos prie gimtosios kalbos reiškia išsiliuosavimą [išsilaisvinimą — A.A.] nuo dvasinės vergystės, geismą būti patim savimi ir tvirti savaip“⁴. Jis vertino

² Bytautas R. Tauta ir tautiška sąmonė // Aušrinė. 1912. Nr. 17. P. 112.

³ Ten pat. P. 114.

⁴ Ten pat. 1912. Nr. 20. P. 239.

tai, kad lietuvių inteligentai lietuvių kalboj mato ne vien tik švietimo įrankį, bet į ją žiūri kaip į savarankišką dvasios vertybę, plėtotiną pačią savaime jos savitume.

R. Bytautas suprato, koks svarbus ir sunkus uždavinys išstobulinti tarmę ligi rašomosios kalbos aukštybių. Prie šio uždavinio įgyvendinimo stengėsi prisidėti ir jis pats — kai kuriuose savo darbuose filosofas nagrinėja aktualius bendrinės kalbos formavimosi klausimus. Savo darbe „Šis tas iš lietuvių kalbos filosofijos“ jis į kalbą bando pažiūrėti iš savo kaip filosofo pozicijų. Anot jo, kalba yra ypatingas minčių pasaulis, tad kalba neatskiriama nuo mąstymo, o per jį — ir nuo visos praktinės žmonių veiklos. R. Bytauto iškeltas filosofinis požiūris į kalbą buvo svarbus ir įdomus.

Savo samprotavimus apie lietuvių kalbą filosofas pradeda lygindamas istorinę lietuvių ir kitų tautų situaciją. R. Bytauto manymu, kultūringos tautos savo rašomąją kalbą kūrė ištisus šimtmečius. Plėtojosi mokslas, o su juo ir raštija, atsiradusios naujos sąvokos, ir joms pavadinti kuriami nauji žodžiai. Anot jo, šių tautų kultūra plėtojosi pamažu, o su ja pamažu plėtojosi ir kalba. Taip iš lėto susikrovė kultūringų tautų kalbos turtai.

Kitokia situacija buvusi pas mus. Žmonijos kultūra žengusi į priekį, bet lietuviai jos plėtojime nedalyvavę. Bajorija įsiliejusi į lenkų kultūrą, todėl, kaip mano R. Bytautas, nebuvę luomo, kuriame būtų galėjusi susikonscentruoti dvasinė tautos kultūra. Lietuvos šviesuomenė studijavusi ir rašiusi svetimomis kalbomis, o lietuvių liaudis nuo seniausių laikų iki pastarojo šimtmečio „turėjo tą patį proto regratį. Todėl ir kalba maža teplėtojosi. Ji gal būt daug mainėsi **tarmiškai**, bet **filosofiškai**, iš atžvilgio į žodžių kiekybę ir reikšmę, ji stovėjo beveik ant vietos, nes žmonių protas turėjo reikalą vis su tomis pat sąvokomis“⁵.

Šitai apibūdindamas tą situaciją, R. Bytautas ne viską teisingai suprato. Jis klydo neigdamas lietuvių dalyvavimą žmonijos kultūros raidoje ir teigdamas, kad nebuvo susiformavusi dvasinė tautos kultūra. Neigdamas kalbos raidą, R. Bytautas taip pat klydo. Šiuo atveju reikėtų pabrėžti, kad tik mokslo kalba mažai plėtojosi.

Išsiaiškinęs, kodėl lietuvių kalba filosofiškai nekito, R. Bytautas įvertina tuometinę situaciją, pasikeitusias sąlygas, prasidėjusį tautinį judėjimą, kuris, jo manymu, galų gale yra kultūrinis judėjimas. Apibūdindamas nacionalinį judėjimą, jis pažymi, kad lietuvių tauta pasiryžo pavyti kitas tautas, perimti visą medžiaginį ir dvasinį turtą, žmonijos sukrautą per tūkstančius metų. Iš čia ir didžiulis uždavinys kalbai, kurią reikią taip išplėtoti, kad būtų pasiektas kitų kultūringų tautų lygis. Kad toks kalbos „evoliucijos procesas“ būtų greitai atliktas, neužtenka ištirti tik gramatinę kalbos sistemą. Anot R. Bytauto, „mės [mes — A.A.] privalom pirmų-pirmiausiai ištardyti lietuvių kalbą ne tik iš **viršaus** pusės — gramatiškai, — bet ir iš **vidaus** pusės — filosofiškai — iš atžvilgio į reikšmę įvairių žodžių ir sakymbūdžių“⁶. R. Bytautas teigia, kad nebus pasiektas reikiamas kalbos lygis, kol nebus pažinta žmonių kalba filosofiškai. Ir filosofas iškelia svarbiausią to meto uždavinį — „visų

⁵ Bytautas R. Šis tas iš lietuvių kalbos filosofijos. K., 1908. P. 4.

⁶ Ten pat. P. 4—5.

svarbiausias šiandien mūsų raštakalbės reikalas — tai išstardymas žmonių kalbos iš atžvilgio į jos vidurinį turinį; ir visų reikalingiausia mums kniga [knyga — A.A.] — tai **lietuvių kalbos filosofija**⁷. Vienintelis jo tikslas ir esąs atkreipti kalbininkų dėmesį į lietuvių kalbos filosofinį turinį. Lietuvių kalboje esą paslėpti neišsami minčių reiškimo turtai, kurie gulį nežinomi.

R. Bytautas ragino atsižvelgti į filosofinį kalbos turinį ne tik pavadinant naujas sąvokas, bet ir tobulinant, norminant kalbą. Jis manė, jog tobulinant kalbą ypač svarbu siekti kalbos ir mąstymo vienovės. R. Bytautas bando filosofškai pagrįsti bendrinės lietuvių kalbos plėtojimo ir norminimo būtinumą ir svarbumą. Jis ne tik teoriškai pažvelgė į lietuvių kalbos norminimo būtinumą, bet ir praktiškai pats bandė tai daryti jau minėtuose darbuose bei straipsniuose „Lietuvių raštakalbės reikalai“ (1908), „Kaip tarti ir rašyti svetimžodžius“ (1912).

R. Bytautas jaunas mirė, tad nespėjo daug ko nuveikti, tačiau jo darbą tęsė kolega filosofas S. Šalkauskis, kurį R. Bytautas paskatino susidomėti lietuvių kalba, ypač terminologija. Kaip rašė pats S. Šalkauskis, R. Bytautas užkrėtė jį „savo karšta terminologijos klausimo meile“⁸ ir vadino R. Bytautą savo tiesioginiu įkvėpėju.

S. Šalkauskis (1886—1941) — įžymus nepriklausomos Lietuvos visuomenės veikėjas, filosofas, pedagogas. Jis gimė Ariogaloje, Raseinių rajone. 1905 m. S. Šalkauskis baigė Šiaulių gimnaziją ir išvyko studijuoti teisės į Maskvos universitetą. Baigęs teisės mokslus, jis išvyko į Turkestaną, apsigyveno Samarkande, kur tarnavo banke juriskonsultu. Teisininko darbas jo nepatenkino, ir jis vis labiau atsidėjo filosofijai. 1915 m. S. Šalkauskis išvažiavo į Šveicariją ir Fribūro universitete pradėjo filosofijos studijas. Fribūro universiteto filosofijos daktaro laipsnį jis įsigijo 1920 m. Tais pačiais metais grįžęs į Lietuvą, jis įsijungė į akademinį darbą: dėstė Aukštuosiuose kursuose, buvo Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-filosofijos fakulteto Filosofijos katedros docentas. 1922 m. S. Šalkauskiui jau suteikiamas profesoriaus vardas, jis dirba pedagogikos ir jos istorijos katedros vedėju. 1939 m. S. Šalkauskis buvo išrinktas VDU rektoriumi. Tarybinei armijai užėmus Lietuvą, profesorius buvo atleistas iš rektoriaus pareigų, o uždarius Teologijos-filosofijos fakultetą, pašalintas iš profesūros. S. Šalkauskis persikėlė į Vilnių. 1941 m. Lietuvos laikinoji vyriausybė paskyrė jį Vilniaus universiteto profesoriumi, tačiau jam dirbti nebeteko. Nusilpus sveikatai, S. Šalkauskis išvyksta į Šiaulius, kur 1941 m. žiemą ir mirė.

S. Šalkauskis, žymiausias neoscholastinės filosofijos atstovas Lietuvoje, buvo veikiamas V. Solovjovo teorijų, vėliau tapo tomistu. Darbuose bendraisiais filosofijos klausimais teigė, jog filosofija esąs „karališkasis mokslas“, nepriklausą nuo specialiųjų mokslų, propagavo tikėjimo ir žinojimo harmonijos principą. Dvasinę kultūrą, žmonių pažiūras S. Šalkauskis laikė lemiamu visuomenės gyvenimo veiksmu. Lietuvių nacionalinės kultūros savitumą jis siejo su Rytų ir Vakarų tautų

⁷ Ten pat. P. 5.

⁸ Šalkauskis S. Terminologijos teorija ir lietuviškoji filosofijos terminija // Logos. 1927. Nr. 1. P. 1.

kultūrų sinteze. Pats S. Šalkauskis savo pašaukimą išreiškė pasiryžimu vykdyti „tautinį auklėjimą per filosofiją“. Šiam pašaukimui jis ištikimai tarnavo visą gyvenimą.

Svarbesnieji S. Šalkauskio darbai yra „Kultūros filosofijos metmens“ (1926), „Filosofijos įvadas“ (1928), „Visuomeninis auklėjimas“ (1932), „Ateitininkų ideologija“ (1933), „Lietuvių tauta ir jos ugdymas“ (1933), „Bendrieji pedagogikos pagrindai“ (1936) ir kt. Kaip jau buvo minėta, S. Šalkauskis buvo ir vienas lietuvių filosofijos terminijos kūrėjų.

Tuo metu lietuvių terminijos kūrimo problema egzistavo ne tik kaip lingvistinė, loginė, bet ir kaip socialinės pažangos problema. „XX a. pradžioje lietuvių tauta, po 40 metų trukusios sunkios nacionalinės carizmo priespaudos (lietuviško rašto ir kultūrinio gyvenimo draudimo) vėl pakilusi mokslui ir švietimui, susidūrė su daugybe naujų dalykų, sąvokų iš įvairiausių mokslų, ekonomikos, kultūros, politikos sričių, o kita vertus — su menkai išvystyta lietuvių kalbos terminija, kuri iki tol daugiausia buvo vartojama meno ir buities sąvokoms reikšti. Lietuvių kalbai iškilo nelengvas uždavinys terminologiškai perimti įvairiapusį žmonijos istorinį patyrimą“⁹. Terminus ėmė kurti įvairių mokslo šakų atstovai. Tačiau iš pradžios terminų kūryba buvo individuali, be aiškesnės sistemos ir iš anksto nusistatytų teorinių pagrindų. Sistemingesnį ir organizuotesnį pobūdį lietuvių terminijos kūrimas įgavo tik susikūrus nepriklausomai Lietuvos valstybei. Tuomet terminijos kūrimui siekta suteikti teorinį pagrindą.

1921 m. buvo sudaryta tuometinės Švietimo ministerijos Terminologijos komisija. Jos pirmininku paskirtas J. Jablonskis. Komisijoje dirbo K. Būga, A. Dambauskas, P. Mašiotas, J. Tumas, A. Varnas, A. Vireliūnas, vėliau J. Balčikonis, A. Salys, P. Skardžius, S. Šalkauskis ir kt. Terminologijos komisija dirbo penketą metų. Su terminologijos komisijos darbu oficialiai prasidėjo organizuotas lietuviškosios terminijos kūrimas.

Nemažą darbą terminologijoje atliko du geriausi to meto kalbininkai — K. Būga ir J. Jablonskis. K. Būga daug prisidėjo prie kalbos mokslo terminų kūrimo, nemažai terminų ir pats pasiūlė, dalyvavo 1921—1924 metais Terminologijos komisijos darbe, savo straipsniuose nagrinėjo įvairius terminologijos klausimus. J. Jablonskis sukūrė lietuvių kalbos gramatikos terminiją, pats kūrė ir aktyviai dalyvavo kuriant lietuviškus kitų mokslų terminus, reikalingus mokyklai. Jis vadovavo Terminologijos komisijai, rūpinosi, kaip geriau organizuoti terminologijos darbą. J. Jablonskio terminologinės pažiūros padėjo teorinius pamatus lietuviškosios terminijos kūrimui.

Po K. Būgos ir J. Jablonskio mirties nustatyti teorinius veiklos principus, įtvirtinti terminologijai keliamus reikalavimus bei praktiškai tvarkyti terminiją padėjo žurnalas „Gimtoji kalba“ (1933—1941). Šiame žurnale S. Šalkauskis paskelbia savo teorinį darbą „Pagrindiniai terminų darybos principai“, kur mėgina suformuluoti terminologijos darbo taisyklės. Lietuvių kalbos draugijoje buvo sudaryta Terminologijos sekcija, kuri rūpinosi terminologijos reikalais. Tad galima sakyti, „kad

⁹ Vaišvila A. Logikos mokslas Lietuvoje. V., 1980. P. 11—12.

XX a. pirmaisiais dešimtmečiais susidarė nacionalinė terminologijos mokykla, pasirėmusi ir pačios lietuvių literatūrinės kalbos kūrimo bei norminimo pamatais ir lietuvių bei kitų kalbų terminologijos patyrimu¹⁰.

Šalia kitų mokslo sričių terminijos ypatingas dėmesys buvo skiriamas filosofijos terminijai. Pasak S. Šalkauskio, filosofijos terminijos „svarba auga dar todėl, kad į ją įeina apskritai vos ne visi abstraktiniai bendro turinio terminai, kurie turi didelės reikšmės visam intelektualiniam gyvenimui ir tarp kitko specialioms mokslams“¹¹.

S. Šalkauskio terminologijos palikimas susideda iš dviejų dalių: 1) terminologijos teorijos tyrinėjimo „Terminologijos teorija ir lietuviškoji filosofijos terminija“, išspausdinto „Logos“ žurnale, ir 2) filosofijos terminų žodyno „Bendroji filosofijos terminija“ (1938). Žodyną sudarė apie 1600 lietuviškų filosofijos terminų su atitikmenimis prancūzų, vokiečių ir rusų kalbomis bei jų vartojimo aplinkybių aiškinimu. Teoriniais terminologijos klausimais S. Šalkauskis susidomėjo anksčiau, negu pradėjo norminti lietuvišką filosofijos terminiją. Savo darbe „Terminologijos teorija ir lietuviškoji filosofijos terminija“ jis išdėstė terminų kūrimo ir norminimo teoriją.

S. Šalkauskis, pradėdamas aiškinti savo teoriją, pabrėžia, kad terminologijoje kalbos mokslas labai artimai sueina su filosofijos mokslu, todėl šioje srityje nėra visai kompetetingi vieni filosofai ar tik vieni kalbininkai. Ir tik kalbininkų, filosofų ar šiaip suinteresuotų mokslininkų bendromis pastangomis gali būti sukurta mokslinė terminija¹². Šito ryšio svarbumą S. Šalkauskis paaikškina apibūdindamas patį terminą. Terminas, kaip žodis, priklauso gramatikos mokslui, kaip sąvoka, jis priklauso logikos mokslui, o kaip sąvoka, turinti tam tikrą specialų turinį, jis priklauso atitinkamam mokslui, į kurio objektą šita sąvoka įeina. Taigi bendrasis terminologijos klausimas sykiu liečia logikos ir gramatikos sritis, tad įeina į kalbos mokslą ir filosofiją.

S. Šalkauskis mano, kad terminologijai reikalinga savotiška disciplina, kuri jungtų kalbos mokslo ir filosofijos duomenis¹³. S. Šalkauskis abejoja, ar gali būti R. Bytauto pasiūlyta kalbos filosofija pripažįstama kaip atskira filosofinė disciplina, kadangi ne kiekvienas dalykas, kuris susiduria su filosofija, įeina ir į filosofijos mokslą. Anot jo, kalbos filosofijos objektas, kiek jis patenka į filosofijos plotmę, atskirais atžvilgiais gali būti ištirtas logikoje, psichologijoje ir kultūros filosofijoje.

Pabrėždamas, kad terminologija nėra atskira, savarankiška mokslo disciplina, S. Šalkauskis ją laiko specialiąja semantikos dalimi. Taip suprasdamas terminologiją, jis padarė išvadą, kad terminas neatsiejamas nuo ženklo ir nuo sąvokos sampratos. Filosofas akcentuoja tai, kad „terminologijos teorija turi paisyti ir to, ką logika, psichologija ir kultūros filosofija sako apie bendruosius kalbos fakto bei apraiškų

¹⁰ Keinys S. Mokslo ir technikos revoliucija ir lietuvių terminologijos raida // Mokslo kalbos kultūros ir terminologijos raida: Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1985. T. 24, P. 182.

¹¹ Šalkauskis S. Min. veik. 1925. Nr. 1, P. 4.

¹² Žr. Ten pat. P. 2.

¹³ Ten pat.

pagrindus¹⁴. Ypač tai svarbu esą, kai kalbama apie filosofijos terminiją. S. Šalkauskis pabrėžia, kad sudarant lietuviškąją filosofijos terminiją būtina atsižvelgti į jo iškeltus reikalavimus ir jis pats skiria tam daug dėmesio.

Aptarti termino esmę ir ypatybes S. Šalkauskis pradeda nuo paties žodžio *terminas* kilmės ir pirminės reikšmės. Jis pamini, kad tai lotynų kalbos žodis *terminus*, reiškias galutinę ribą, kur kas nors baigiasi. Perkėlus žodį *terminas* į filosofijos sritį ir analogiškai pritaikius jai pirmutinę jo prasmę, gauta nauja termino reikšmė — imta jį suprasti kaip galutinį elementą arba pradą, prie kurio prieinama darant kokio nors dalyko analizę. S. Šalkauskis, perkėlęs iš analogijos pirmutinę termino prasmę į logikos, gramatikos ir rašto sritis, terminą apibūdina trejopai — kaip suvokiamąjį, tariamąjį ir rašomąjį.

Filosofas labai nuosekliai išdėsto paties termino suvokimo evoliuciją. Tarkime, kad turime suvokti kokį nors daiktą. Daikto esmės suvokimas baigiasi sąvokos sudarymu, o glūdinti prote sąvoka yra reiškiamą tariamą arba rašomą žodžiu, o žodis jau yra „tikras terminas, t.y. galas, arba riba, kurią prieina pažinimas, išreiškiamas išviršiniu būdu“¹⁵. Taigi pirmiausia S. Šalkauskis aptaria terminą iš tos pusės, kur jis siejasi su filosofija, apibūdina jį kaip suvokiamąjį terminą.

S. Šalkauskis teigia, kad naujaisiais laikais, kai labai išsiplėtojo specialieji mokslai, termino supratimas susiaurėjo; terminas yra siauresnė sąvoka, negu apskritai žodis. Filosofas akcentuoja, kad terminas yra žodis, reiškias sąvoką, tačiau ne bet kokią sąvoką, o tą, kuri turi specialios reikšmės kuriam nors mokslo dalykui.

Aiškindamas ženklus, S. Šalkauskis skiria keletą jų grupių — prigimtuosius ir sutartinius ženklus, formalinius ir instrumentalinius, apreiškiamuosius ir atstojamuosius ženklus. Žodis dažniausiai yra sutartasis ženklas, nes, anot S. Šalkauskio, tarp žodžio kaip ženklo ir juo reiškiamo dalyko santykis nėra prigimtas, o tik iš nuožiūros nustatytas arba sutartas. Filosofas žodį apibūdina ir kaip instrumentalinį ženklą, nes žodis yra įrankis, instrumentas dalykui ir su juo susijusiai sąvokai reikšti. O prie giliausios žodžio reikšmės supratimo, jo manymu, prieinama per pasakymą, kad žodžiai yra „apreiškiamieji ženklai sąvokoms ir atstojamieji ženklai daiktams“¹⁶.

Išdėstęs ženklo, žodžio ir sąvokos ypatumus, S. Šalkauskis grįžta prie termino apibrėžimo: „terminas visuomet yra žodinis ženklas, atstojas dalyką ir apreiškias sąvoką“¹⁷. Tačiau ne visi tokie žodžiai yra terminai. Kad šitoks žodinis ženklas taptų terminu, reikia, kad jis įeitų į kurio nors mokslo sritį ir būtų moksliskai apdorotas. Filosofas parodo žodžio reikšmės ir prasmės skirtumą, ir žodžio prasmės ir reikšmės ryšį įtraukia į termino apibūdinimą. Pasak jo, žodžio reikšmė priklauso nuo dalyko, kuris juo reiškiamas, o žodžio prasmė — nuo sąvokos, kuri atitinka reiškiamąjį dalyką. Žodžio prasmės iškėlimas yra ne kas kita, kaip tikslus nurodymas, kokia sąvoka glūdi žodžio pagrinde. Tad nustatyti mokslo terminą — tai nustatyti jo reikšmės bei prasmės ryšį su sąvoka, kuria jis yra pagrįstas. S. Šalkaus-

¹⁴ Ten pat. P. 5.

¹⁵ Ten pat.

¹⁶ Ten pat. P. 9.

¹⁷ Ten pat. 1927. Nr. 1. P. 9.

kis pabrėžia, kad termino aptarimas visuomet turi eiti greta su aptarimu sąvokos, kurią jis reiškia¹⁸. Todėl negali būti gerai išplėtotos terminijos ten, kur nėra gerai išplėtotas mokslo dalykas, bet iš kitos pusės, mokslinio dalyko raida gali vykti tik kartu su atitinkamos terminijos tobulinimu.

S. Šalkauskis pirmasis ėmėsi nagrinėti terminologijos kategorijas ir jų reiškimo būdus. Jis pažymi, kad jam teko aptarti terminų reiškimo būdus logikos ir ontologijos aspektu, kuris yra svetimas kalbininkams. Toks jo nusistatymas sudarė nemažą sunkumų, nes ontologijos kategorijos nustato labai plačias ribas ir pačios gali būti įvairiai suprantamos bei interpretuojamos. Filosofas aptaria dvi pagrindines ontologijos kategorijas — substanciją ir prietapą ir pateikia tokių jų apibrėžimą: „substancija yra savibūvė esybė, t.y. tai, kas turi būtį savyje, tuo tarpu kad prietapas yra tai, kas turi būtį kame kitame, būtent, substancijoje“¹⁹.

Filosofas aiškina, jog terminologija nagrinėja minties faktus, atsižvelgdama į ryšius su kalba, t.y. su tomis reiškimo priemonėmis, kurios juos atitinka. Iš vienos pusės pagal buvimo būdus arba būsenas susidaro suvokimo būdai arba minties kategorijos, o iš kitos — pagal suvokimo būdus formuojasi reiškimo būdai arba terminologijos kategorijos. Anot jo, terminų kategorija yra terminų grupė, tipiška savo lytimi, dažniausiai — savo priesaga, ir atitinkanti turinčių tam tikrą bendrumą sąvokų grupę.

Sekdamas Aristoteliu ir viduramžių logikais, S. Šalkauskis skiria substanciją-subjektą ir substanciją-objektą. Substancija-subjektas esanti gyva būtybė ir visų pirma žmogus, tad ji veikia, vyksta, nusistato, sąmoningai santykiauja ir yra aktyvi kokybės reiškėja. Pagal tai S. Šalkauskis skiria dar keturias šios kategorijos rūšis: veiksmo subjektą, vyksmo-nusistatymo subjektą, kokybės subjektą ir santykio subjektą.

Substancija-objektas dažniausiai esąs negyvas daiktas, rečiau gyva būtybė ir rečiausiai žmogus. Substancija-objektas yra veikiamas, panaudojama kaip antrinė medžiaga ar kaip įrankis, priemonė, pagaliau — daiktas, kuriame kas telpa. Filosofas pateikia ir šios kategorijos keturias rūšis: veiksmo objektas, antrinė medžiaga, įrankis arba priemonė ir talpos daiktas. S. Šalkauskis labai detalai aprašė šių terminologijos kategorijų darybos priemonių inventorių, pateikė lenteles, kuriose nurodė, kurios priesagos ar galūnės yra būdingos vienai ar kitai terminologijos kategorijai.

S. Šalkauskis savo terminologijos teorijoje pateikia terminų kūrimo šaltinius, apibūdina terminų vartoseną. Jis skiria ir aptaria tris pagrindinius terminų šaltinius. Vieni terminai esą paimti iš gyvosios žmonių kalbos ir pritaikyti specialiai mokslo kalbai, kiti — naujai sudaromi pagal kalbos dėsnius ir analogiją su tipiškomis jos apraiškomis, ir trečia terminų grupė tiesiog pasiskolinama iš kitų kalbų. S. Šalkauskio aptarti terminijos šaltiniai yra svarbūs ir dabartinės terminijos plėtojei, tik jis nepaminėjo bendrinės kalbos, kuri yra vienas iš pagrindinių šiuolaikinės terminologijos kūrimo šaltinių.

¹⁸ Žr. Ten pat. P. 10.

¹⁹ Ten pat. 1934. Nr. 1. P. 7.

S. Šalkauskio manymu, yra keturi pagrindiniai būdai, kuriais remiantis tarmių žodžiai yra įvedami į mokslinę terminiją. Tai žodžių prasmės bei reikšmės tikslinimas, reikšmės praplėtimas, reikšmės susiaurinimas ir prasmės kilnojimas pagal analogiją. Kalbėdamas apie antrąją terminijos šaltinį, filosofas pažymi, kad naujadarai gali būti sudaromi dviem būdais — naujų žodžių išvadžiojimu ir žodžių durs-tymu. Pastaruoju būdu yra sudaromi sudurtiniai žodžiai, o naujų žodžių išvadžioji-mu jis vadina naujadarų darymą su priešdėliais, priesagomis ir galūnėmis. S. Šal-kauskis akcentuoja, kad naujadaras turi būti tipiškas savo lytimi, tad naujadarai privalo būti sudaromi pagal atskiras sąvokų kategorijas.

Svarbūs yra S. Šalkauskio iškelti reikalavimai, kurie turi būti taikomi skolinantis terminus iš kitų kalbų. Svetimų žodžių skolinimasis, jo manymu, pateisinamas tik tada, kai „reikiamas terminas negali būti gautas nei paprastos žmonių kalbos žo-džio pritaikymu, nei naujo termino sudarymu durs-tymo arba išvadžiojimo bū-dais“²⁰.

S. Šalkauskis pirmasis pabandė suformuluoti pagrindinius terminų darybos prin-cipus. Dar 1927 metais jis juos išdėstė žurnalo „Logos“ antrajame numeryje, o 1935 metais paskelbė ir „Gimtojoje kalboje“ — straipsnyje „Pagrindiniai terminų darybos principai“. Autorius tikėjosi, kad „Gimtąją kalbą“ skaito daugiau žmonių, besido-minčių terminologijos dalykais, ir jiems bus svarbu susipažinti su jo mintimis.

S. Šalkauskis pabandė sudaryti bendrus visų mokslo šakų terminų kūrimo prin-cipus, suskirstęs juos į tris grupes — senovės principai, naujovės principai ir evoliu-cijos principai. Senovės principai apima didžiausio panaudojimo principą („nadera nei skolin-tis svetimą terminą, nei gamintis naują sąvoką, jei galima patenkinamai pritaikyti mokslo reikalui žmonių kalbos žodį“²¹) ir tradicinio įsigaliojimo prin-cipą (joks įsigyvenęs kalboje žodis negali būti šalinamas iš mokslinės apyvartos be aiškiai pateisinamų priežasčių). Šie principai aktualūs ir šių dienų terminologijai. Svarbūs ir jo suformuluoti naujovės principai — tipiškumo, didžiausio naudin-gumo ir estetiškumo principai, nes ir dabartinėje terminologijoje reikalaujama, kad naujai kuriamas terminas būtų tipiškas, darybiškai parankus naujiems vedi-niams. Evoliucijos principus S. Šalkauskis pateikė tik du — kategorinio galūnia-vimo („tipiškų galūnių panaudojimas terminams gaminti pagal atitinkamas sąvokų kategorijas turi būti palaikytas gyvas kalbos apyvartoje ir nuosekliai išvystytas iki savo teisės ribų“²²) ir žodžių prasmės bei reikšmės keitimo (prireikus žodžių prasmės ir reikšmės turi būti keičiamas tokiais būdais, kuriuos galėtų patvirtinti kalbos ir logikos mokslų dėsniai). S. Šalkauskio suformuluoti terminų kūrimo prin-cipai tuo metu buvo reikšmingi, nes dauguma naujų lietuviškų terminų buvo kuria-ma atsižvelgiant į juos.

S. Šalkauskis savo terminologijos teoriją taikė praktikoje, normindamas filoso-fijos terminiją. Jau minėtas S. Šalkauskio parengtas filosofijos terminų žodynas

²⁰ Ten pat. 1927. Nr. 1. P. 24.

²¹ Šalkauskis S. Pagrindiniai terminų darybos principai // Gimtoji kalba. 1935. Nr. 4. P. 49—50.

²² Ten pat. P. 51.

1937 metais buvo išspausdintas „Logos“ antrajame numeryje, o 1938 metais išleistas atskira knygele. Be to, vokiška žodyno versija dar paskelbta 1938 metų „Logos“ žurnale. Filosofijos terminų žodynas buvo apsvarstytas Lietuvių kalbos draugijos Terminologijos sekcijoje. Žodyną sudaro dvi dalys. Pirmoje dalyje pateikti lietuviški terminai ir jų atitikmenys prancūzų, vokiečių ir rusų kalbomis bei trumpi lietuviški paaiškinimai, o antroje — aptariaami terminai ir pateikiami pavyzdžiai. Pirmosios dalies terminai yra sukirčiuoti. S. Šalkauskis terminais laiko ir pateikia žodyne ne vien vardažodžius, bet ir veiksmažodžius.

Ne visada S. Šalkauskio praktinis darbas atitiko jo teorinius terminologijos principus. Žodyne jis aptaria terminus, suskirstęs į atskiras giminiškų terminų grupes, kurias vadina semantinėmis grupėmis, o ne pagal terminologijos kategorijas, kaip išdėstė teorijoje. S. Šalkauskio išleistame filosofijos terminų žodyne susisteminta beveik viskas, kas pozityvaus lig tol buvo pasiekta, kuriant lietuviškąją filosofijos terminiją. Nors žodynas ir neapima visų to meto filosofijos terminų, tačiau S. Šalkauskio žodynas ir terminologijos tyrinėjimai daug prisidėjo prie tolesnio filosofijos ir apskritai mokslinės lietuvių terminijos norminimo, sisteminimo ir kūrimo, turėjo reikšmės pačiai filosofijos mokslo raidai.

STANDARDIZATION OF THE LITHUANIAN LANGUAGE, AND LITHUANIAN PHILOSOPHERS ROMANAS BYTAUTAS AND STASYS ŠALKAUSKIS

Summary

At the beginning of the 20th century, the development of the Lithuanian language interested not merely linguists but philosophers as well. Romanas Bytautas was the first among the Lithuanian philosophers to focus his attention on the Lithuanian language and its philosophical content. He made an attempt to look at the problems of standardization of the general language from the philosophical point of view.

The Lithuanian philosopher Stasys Šalkauskis successfully studied the problems of terminology. He suggested rules for the description of terminological work published under the title *The Theory of Terminology and Lithuanian Philosophical Terminology*. Šalkauskis' dictionary of philosophical terms, and studies in the field of terminology have played an important role in the further standardization and systematization of philosophical terms and scientific terminology in general.